

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЦЕХ КАЛАЧНИКІВ (1711-1900 р. р.)*

З 1785 р., як ми зазначали вище, керівництво цеху було перебудовано згідно з правилами «Городового положення»,** яке враховувало вже існуючу практику з певними корективами: замість цехмістра обирався управний старшина, який присягав міському магістру, замість старших братів — старшинські товариші, з'являється посада ремісничого голови, якого обирають всі цехи, але затверджується він теж-таки магістратом.*** Саме «Городовое положение» не мало прямої дії, для цього потрібне було рішення міської влади, в якому відбивались місцеві особливості, як, наприклад, це було у Козельці, де магістрат прийняв рішення від вересня 29 числа 1785 р. про запровадження у місті 4 цехів, вірніше про приписку до вже існуючих ковальського з бондарським золотарів, пічників та склярів; до різницького столярів, музик, теслярів, малярів; до шевського з ткацьким шаповалів та римарів, лише чоботарський цех залишився вільним. В цьому рішенні була розписана нова структура управління цехом, обов'язки ремісників.³⁰ Грунтовну характеристику загальних змін у житті цехів внаслідок дії «городового положення» дав О. Пошивайло.³¹ Слід підкреслити, що ці зміни відбувалися повільно, дуже великою була інерція мислення та звичок. Так, термін «управний старшина» вперше фіксується у цеховій книзі калачників з 1786 р., але остаточно закріплюється лише з 1794 р.; перший ремісничий голова згадується у 1798. Цікава річ: бачимо багато спільного між цехмістром та головою. Голова може обиратися на кілька строків, так, Семен Гарбузов обирався у 1843, 1846, 1848 р.р. Переважно це — міщани, вихідці з потомствених ремісників, як-от Федір Садовен (1868 р.), прізвище якого фіксується ще 1762-р. — у цеховій книзі бачимо прізвище предка Федора Гаврила серед власників «партикулярных отличных домов» «О 3 покоях».³² Правда, станова замкнутість у ХІХ ст. вже відсутня, тому Іван Поповченко, «вольноотпущенный житель» Новгорода-Сіверського у 1848 р. вступає до цеху, у 1849 — він старшинський товариш, у 1881 — вже ремісничий голова. Спільна і головна функція — нагляд за дотриманням правил та прийом до цеху нових членів.

У літературі утвердилась думка, що виборні особи, про яких ми вище говорили, за виконання своїх обов'язків не отримували платні, лише певні пільги.³³ Але це не так. У калачницькому цеху вони отримували частину грошей від вступних внесків, їм також припадало із так зв. «ральця» (приношення), про що є запис у цеховій книзі глухів-

* Продовження. Початок див. № 1—3.

** Вперше згадується у книзі у 1792 р.

*** Можливо, у Новгороді-Сіверському існувала практика обрання ремісничого голови в кожному цеху?

30 Рішення козелецького магістрату від 29.09.1785 р. про запровадження в місті 4-х цехів згідно з «Городовим положенням» 1785 р. — ЧІМ — інв. № ВП 1474/37.

31 Пошивайло О. М. Гончарні цехи Лівобережної України ХVІІ — поч. ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. — 1986. — № 6. — С. 38—39.

32 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781) — К. — 1931. — С. 3.

До речі, у цьому описі є згадка про калачницьку шопу, але серед «мастерових» калачники не згадуються, можливо, тому, що виробництво хліба було віднесено до промислів

33 Балушок В. — С. 20.

ських калачників: «1734 року як ходили мы с братнею до цехмістра и до братов старших и до городових старшин старатили денег з братерской скринки рублей десять...»³⁴

Хто ж міг вступити до Новгород-Сіверського цеху калачників? У першій половині XVIII ст. для цього треба було бути міщанином та мешканцем Новгорода-Сіверського. З другої половини, сторіччя становла та професійна замкненість похитнулася. У 1759 р. до цеху приймають жителя с. Рикова,³⁵ з 1777 р. фіксуються козаки, правда, лише новгород-сіверські, з 1792 р. — новгород-сіверські купці. У XIX ст. цей процес набув нової сили. У цеху з'являються дворяни (1812, 1822 р.р.), військові («отставной сержант», 1803 р., «новгород-северской штатной команды солдат», 1810 р., «здешней штатной инвалидной команды солдат», 1811 р., «Служащий солдат» 1821 р., «отставной солдат», 1826-р., «солдатка», 1832 р., «солдат», 1838 р., «отставной унтер-офицер», 1862 р., «безсрочно-отпускной солдат», 1862, 1873 р.р., «вольнотпускной рядовой», 1872 р.), цивільні службовці («коллежский канцелярист», 1811 р., «губернский регистратор», 1817 р., «титулярный советник», 1826 р., «коллежский регистратор», 1817 р., «служащий по письменным делам Новгород-Северского магистрата», 1817 р., «губернский секретарь», 1848 р.), дрібні церковні служителі («стихирный дьячок», 1839 р., «пономарь», 1857 р.), купці (1803 р., 1832 р., 1881 р., у цьому разі до цеху вступив купець 2 гільдії, багатших у місті не було), селяни («казенная крестьянка», 1813 р., «казенный крестьянин», 1827 р., останній з с. Марчихина Буда Глухівського повіту, «вольнотпущенный», 1848 р.) і навіть іноземці («прусский подданный», 1863). Спільним для усіх перелічених категорій є низький соціальний статус та низький рівень доходів, крім купця 2 гільдії.

Тепер перейдемо до розгляду питання, яким чином і чому люди вступали до цього цеху. Процес вступу до цеху мав назву «еднание» був регламентований: «Реестр нам цеху калачнецкого я хто будет цех еднати. На пред дат пану цахмістру три шаги другому брату три чехи, третяму брату шаг, ключнику шаг, писару шаг, млдшому чех, меду гарцов десят, пива гарцов десят, горилки пят кварт, хлеба за 4 шаги» (1711 р.). Ця регламентація була не випадкова. Вона захищала від зловживань, які могли припинити вступ до цеху нових членів. Про це добре сказав уже згадуваний ігумен Пахомій Подлузький: «...в яковом поеднанню повинен дати до скринки готовых грошей таяр, фунт воску, полфунта ладану **тільки и братію ушановати по возможности своей, а не много бы мели братия вимагати**». ³⁶ (Підкреслено нами — І. С.).

Як впливає з цих прикладів, «еднание» складалось з декількох частин: грошовий внесок, частування братчиків, реєстрація у цеховій книзі, відбування цехових повинностей.* Відбувалось воно на зборах (сходках) всього цеху, про що свідчать такі вирази: «и сведок всей братии старшой и меньшей», «за ведомом усей братии». Термін сходки встановлювався цеховим статутом. Як, наприклад, у літківському цеху: «сходку повинни мети в недель чотыри, а если будут того потребности, то и частей за обесланием цехи от брата старшого повинны сходиться». ³⁷ У Новгород-Сіверському цеху такої жорсткої регламентації не

34 ЧІМ. — інв. № АЛ 371.

35 Село за 9 верст від Новгорода-Сіверського, було у власності магістрату, потім графа Олексія Розумовського.—ОбозрениеРумянцевской генеральной описи Малороссии (1765—1769). Новгородская сотня. Черная опись города Новгородка. // Черниговские губернские ведомости. — 1874. — № 38 (22.09) — ч. неоф. Тут же знаходимо першу згадку про калачницький цех у опублікованих джерелах.

36 ЧІМ. — інв. № ВП 1474/83.

* Останніх двох пунктів ми вище вже трохи торкалися.

37 ЧІМ. — інв. № 1474/83.

було, і сходки відбувались в разі «потребы», як от у 1740 р. «еднание» відбувалося 16 березня, 17 березня, 2 квітня, 23 і 28 листопада. Після 1785 р. збори відбувалися згідно з «Городовим положенням», про що свідчить такий запис: «...поєднала цех при полном четырёхмесячном сходе братчиков за что по договору денги в цеховой ящик внесла...» (1798 р.).

Грошовий внесок і частування називалося — «покраса», тому у записах ми зустрічаємо такі вирази: «поставив покрасу», «поєднал покрасу», «положил покрасу». Сума внеску з часом мінялася — 2 р. 50 к. (1737 р.), 2 р. (1739—1741 р.р.), 3 р. 50 к. (1748), 2 р. 60 к. (1761р.), 2р.50 к. (1750р.) Після 1785 р. вона значно виросла — 4 р. (1787 р.), 7 р. (1792 р.), 10 р. (1819 р.), а з 40-х р.р. ХІХ ст. знижується — 1 р. 50 к. (1843 р.), 2 р. (1860 р.), 1 р. (1873 р.), 3 р. (1897 р.).*

Чим визначались розміри внеску? К. Василенко вважав, що «взносы делались в четвертной и половинной части в полном виде на всю жизнь и на вечные времена».³⁸ Подібне було і у Новгород-Сіверських калачників, і в такому випадку у книзі робився запис: «уписуюсь в книгу на вечность», «не кому не виновата». Мало значення вступав один чоловік або більше. Якщо один, то робився такий запис: «поставил покрасу за себя... до скринки братской положил 25 коп, кроме напитку...» (1759 р.). У Новгород-Сіверському цеху з 40-х р.р. ХVІІІ ст. дуже поширеним явищем був вступ до цеху разом з дружиною — «поставил в цеху поєднал цех две за жену... положено 2 рубля... денги 4 рубля пошли на напиток» (1765 р.)*, «спєднал покрасу с женой» (1777 р.). Меншу суму сплачували нащадки, родичі потомствених майстрів або одружені на них (син, невістка, зять, жінка, чоловік, донька, сестра, онук). На суму внеску впливало також те, чи відбув братчик цехові повинності, чи він замість їх відбування відкупався грошима. Гроші можна було сплачувати відразу — «а денги за покрасу того ж цеха оддание того году и месяца и числа...», «поставил покрасу... и уплатил то час готових денег 2 рубли...», або у розстрочку — 2 січня 1764 р. майстриня Агафія Пупачовна «отдала в цех за покрасу денег рубль» і в книгу не записана, а «буде записана» «когда еще полтора рубля принесет», трохи нижче — «цехмистром Иваном Федоровим по сей вышеписаной записе принесла еще двадцать копеек». Цей приклад показує, що для частини братчиків покраса була дуже обтяжлива, і цеху, щоб запобігти власної саморуйнації, приходилося шукати різні шляхи виходу — відстрочки внесків, зменшення їх розміру, або взагалі заміна їх повинностями. З 1785 р. розмір внеску почав регулюватися «Городовим положением» і його складовою частиною «Ремесленным положением»: «1842 года марта 4 дня поєднал покрасу по отцу своему Василий Коровяка за цену положенную по положению с женою своею Марьею Коровякиною за управного старшину Михея Коровяку и его товарищей с согласия братчиков за цену навсегда 1 р. 30 к. серебра и все сполна уплатил, без младчества».

Як ми вже зазначали вище, у ці ж роки до цеху стали активно вступати представники інших верств населення, вони сплачували лише

---

* Для порівняння наводимо дані про внески в інших містах: Мглинське цехове то варисто (різьбярі, калачники, музики та ін.) — 2 р. (1746 р.), 5 р. 50 к. (1747 р.), 9р. (1769 р.), 10 р. (1771 р.), 6 р. (1830 р.), 2 р. (1900 р.). Глухівський калачницький цех — 12 р. (1771 р.), 6 р. (1772 р.), 16 р. (1773 р.), 22 р. (1779 р.), Глухівський різницький цех — 20 р. (1758 р.). Малий внесок у Новгород-Сіверському цеху можна пояснити бідністю населення міста, на що вказують історики.

частину «вступного», їм заборонялося виготовляти та продавати хлібо-булочні вироби, в разі ж, якщо вони хотіли займатися ремеслом, то повинні були робити доплату. Ці ж умови стосувалися міщан, пов'язаних з виробництвом хліба: «1792 года июля 12 числа мещанин Новгородский Иван Яковлев сын Березан поеднал управы калачницкой цех за цену рублей пять, а буду же я начну производить одного ремесла промысл то должен я взнести в оную управу еще денег пять рублей и млодчество ходить по ряду...». Грошовий внесок жорстко контролювався і в разі його несплати людину позбавляли права виробляти хліб: «буди же я Чернякова и последних денег не внесу то не должна производить рукоделие» (1853). Ця суворість пов'язана з тим, що з 1785 р. на цехи була покладена функція державних фіскальних органів.³⁹ Сплатити покрасу можна було не тільки одночасно, навиплат, але і заздалегідь, особливо це стосувалось дітей майстрів, які мали ставати до шлюбу: «1775 года ноября 24 д. мещанин Новгородский Иван Фесков поставил за дочь свою девицу Наталию Иванову, и когда бог велит ей мужа, во оном брацком цеху покрасу, с тем, что уже от оной и муж свободной должен оставаться...». Тут же слід зазначити, що діти дружини від першого шлюбу втрачали права на цехові привілеї, якщо майстер брав жінку удруге поза цехом: «1767 года апреля 30 д. я Прокоп Сердюк поставил покрасу за свою вторую жену Катерину Григорьевну... і всей братии звестно и записали в вечность, тут же звестно чиним: Катерины первого мужа Комлиха детям неймиесе поцесии в брацком калачницком двори».

З 60-х р.р. XVIII ст., а особливо у XIX ст. в цех почали приймати без сплати повного внеску або взагалі без нього, за виконання якоїсь «услуги» для цеху: «1816 года генваря 16-го дня поеднала цех Евгения Савична Безбородиха за услугу ее з деланных свечей (всяких) года для батского дому... молодчество не ходить», 8 квітня 1817 р., «поеднал цех губернский регистратор Мануил Чалой с тем, чтобы послужить для братии год писарем... и млодчество не ходить», 3 липня 1818 р. вступив до цеху козак Федір Власков з жінкою і донькою: «в том, что он должен... обновить икону братцкою каласницкой управы Вербное воскресение за что ему позволяйтца по нашему рукоделию производить не запрещено и молодчество не ходить». 18 червня 1822 р. поеднала цех дворянка Марфа Налегакина «в том, чтобы братскую свечу сукать без плати денег по гроб...», 9 січня 1865 р. був прийнятий до цеху міщанин Петро Григорович Жук «во уважение за продажу им для цеховой управы своего дома...».

Єднанням, так би мовити, другого порядку було поновлення у цеху. Вперше фіксується у 1759 р., коли «цех поновив» Василь Кононович. За К. Василенком, «поновити цех», це значить «возобновить звание» майстра, та крім цього випадку, у новгород-сіверському цеху були свої особливості. Тут можна було «поновити цех» за самого себе, як це зробив Кононович, за свою жінку, як першу, так і другу, або разом з жінкою, як от 9 жовтня 1794 р. міщанин Гнат Барабан з жінкою Ксенією поновив цех «и отдал до скринки по приговору ремесленному 2руб., который должен делать подлежащее ремесло по сей управе». Слід зазначити, що поновлення мало дуже обмежене розповсюдження — нами зафіксовано лише 5 випадків.

Єднати можна було як повний цех «на вечность», так і на якийсь термін з певним обмеженням прав. В такому разі з'являвся запис: «поеднал полцеха калачницкого за 3 рубля...». Як і поновлення, ця практика була обмежена. У XVIII ст. зафіксовано лише 2 випадки.

39 Пошивайло О. М. — С. 38.

У XIX ст. вона значно розширилась у зв'язку зі вступом до цеху представників інших верств населення і іноземців: 11 вересня 1872 р. у цех був прийнятий «временноотпускной рядовой» Дмитро Петрович Шкамарда для продажу гречаного хліба за 1 р. 50 к. до 1 січня 1873 р., 19 червня 1863 о. поєднав цех пруський підданий Юліус Христианович Потнер, щоб випікати білий хліб строком до 16 травня 1864 р., тобто згідно з строком виданого йому паспорта, який повинний був зберігатися в управі, за що він сплатив у цехову скриньку 3 рублі сріблом.

Вище ми вже зазначали, що калачницький цех виділявся своєю демократичністю, тобто права жінок і чоловіків-майстрів були більш-менш рівні, тому і єднати цех можна було і по чоловічій, і по жіночій лінії, аби він чи вона були «записними» майстрами, тобто тими, що сплатили всі внески, відбували всі цехові повинності і були записаними у цехову книгу. Спочатку ці записи замінювали реєстри, потім у 20-ті роки XVIII ст. почали вказувати дату вступу та прізвище цехмістра, а вже з 40-х р.р. записи набули форми договору, де вказувались умови поєднання, розмір покраси, склад цехової ради, цехові повинності, які повинен був відбувати новообраний член цеху.

Термін «еднание» в 40-і р.р. XIX ст. був замінений формулами — «принят», «уписан» у цех, хоча і зустрічається ще у 60 і 70-і р.р. XIX в.

У 1900 р. вперше фіксується видача ремісничого свідоцтва на право виробляти хлібобулочну продукцію.

Однією із умов єднання цеху майстром була вимога випікати якісний хліб: 15 січня 1812 р. міщанин Василь Меркулов поєднав цех «с тем, чтобы рукомесло по цеху калашницкому рукоделие прочное по проби цехмістра и старшинских товарищей пшеничного и с ржаного хлеба, а буди явится непрочной то волна сия управа ему Меркулову в рукоделии запретить, положенной в скриньку денег Меркуловим 5 руб., молодчества не ходить». Як видно, у даному випадку ми маємо справу з виробом так зв. «шедевра», «штуки», а це скасовує твердження В. Балушка, — «у цехах деяких ремісничих галузей звичай виготовлення штуки взагалі був відсутній, що пояснюється специфікою їх технологічного процесу. Такими були різницьке, мулярське, пекарське та деякі інші виробництва».⁴⁰

Специфікою єднання новгород-сіверського цеху калачників була відсутність сходинки учнівства. В книзі відсутні будь-які згадки про учнів. Це можна пояснити простою технологією виробництва хліба та сімейним характером цього ремесла, коли діти засвоювали всі прийоми і секрети змалечку і у зрілому віці вони були готовими до вступу у цех. Правда, у опублікованих статистичних матеріалах з цього питання деяка плутанина: так, у 1843—1844 р.р. фіксується відсутність у калачницькій управі учнів та підмайстрів,⁴¹ а у 1859 р. навпаки.⁴² Це можна пояснити різними статистичними підходами для фіксації ремісництва та промислів.

40 Балушок В. — С. 78.

41 Город Новгород-Северск. // Черниговские губернские ведомости. — 1848. — отд. второй — Ч. неофф. к № 50. — С. 314.

42 Статистические сведения о г. Новгород-Северском и его уезда за 1859 г. // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — Ч. неофф. к № 33

Як ми вже вказували, повне єднання відбувалось лише в разі виконання всіх цехових повинностей.* Головна з них мала назву «молодчество», а ремісник, який її виконував, звався «молодшим братом». Перша згадка про неї відноситься до 1711 р., остання — до 1894 р. Вважається, що молодший брат пильнував за порядком, збирав податки, наглядав за цеховим майном і служив посильним.⁴³ Строк відбування молодчества був різним: 1 рік (1711—1719, 1733, 1741, 1759, 1839, 1868 р.р.), або півроку (1721, 1724—1726, 1730, 1737, 1751, 1753, 1768—1769, 1772, 1798—1799, 1801—1802, 1804—1805, 1809, 1813, 1832, 1839, 1841—1842, 1848, 1850, 1852—1853, 1857—1858, 1862, 1873, 1875, 1886 р.р.). Контроль за відбуванням цієї повинності був покладений на цехмістра. Для цього він вів реєстри,** потім це стало фіксуватися у вступних записах — «млодчим быть год», «млодчество служить повинен», після відбуття повинності тут же робились дописки — «отбула млодчество», «отслужил млодчество», «отслужила млодчество своими ногами».

---

* «Хто до цеху повинностей належи тих неотбував и молодшим не був, того в братерство и всецелое товариство не записуем» вимагали глухівські різники. — ЧІМ — АЛ 441.

** У книзі два таких реєстри за 1713 та 1725 р.р.
43 Балушок. — С. 20, Василенко К. — С. 170.

